

ÚJABB ADATOK RÓMAIKORI LOVASISTEN ÁBRÁZOLÁSAINK PROBLÉMÁIHOZ.

Az *u. n. thrák lovasisten problémája* címen e folyóirat hasábjain¹⁾ közölt tanulmányomban és a vele kapcsolatban kifejtett vitában²⁾ mind világosabban kidomborodott az a tény, hogy az egy lovasos ábrázolások nem valamely helyi vagy — amint mondták — épen thrák nemzeti vallásos felfogás megnyilvánulásai, hanem a keletkezésük idején általános vallásos áramlatoknak egyik dialektusát képviselik. Nem maradt kétségben az a tény sem, hogy ezeknek az ábrázolásoknak kialakulására a klasszikus görög síremlékeken kívül, melyek kiindulásul szolgáltak, egész sor korukbeli másféle vallásos emlék is hatással volt; különösen a melékjelenetek miatt lehetett ezt határozottan állítanunk.

Újabban ismeretessé vált emlékek nyomatékosan támogatják ezt az állításunkat, s legalább arra nézve adnak újabb támpontokat, hogy a *síremlékeken előforduló egylovas ábrázolások* milyen értelmezésben szerepelnek azokon?

Másik újabb leletünk, a dieburgi Mithras-oltárkép, viszont azt bizonyítja, hogy a lovas-ábrázolások még a Mithras-ábrázolásokra is hatással voltak.

Ami ismét csak amellet szól, hogy itt nem valami helyi, vagy (thrák) nemzeti kultusz emlékeivel van dolgunk, hanem sokkal általánosabb jelentőségűekkel.

Ezeket a tételeket kívánjuk az alábbiakban részletesebben kifejteni.

¹⁾ II. (1926) évf. 1. s. köv. l.

²⁾ III. (1927) pag. 130., V. (1929) pag. 1. s. köv.

I.

Az u. n. halotti lakoma és az egylovasos ábrázolások összefüggése.

Fennebb hivatkozott tanulmányomban említés történt arról, hogy a lovas ábrázolások síremlékeken is előfordulnak, még pedig úgy szarkofágusokon, mint sztéléken. Mindkét fajta síremlékeken találjuk a lovast oly módon, mintha címerpajzs volna. Mindkettőre a szófiai Nemzeti Múzeumban találunk példát,³⁾ továbbá a sztambuli múzeumban, melynek egyik, ilyen emlékét közöltem is.⁴⁾ A most szóban forgó esetekben — véleményem szerint — kétségtelenül olyan rendeltetésük van ezeknek az ábrázolásoknak, mint az Orpheus-hívókkal a sírba tett „halotti útlevéleknek“.⁵⁾

Nem igen lehet más a jelentése a lovas jelenlétének olyan esetekben sem, amikor sírsztélén az arckép-csoportozat fölött van a lovas, egészen külön mezőben. Ilyen van a szófiai múzeumban.⁶⁾ Olyan esetekben viszont, mikor az egyetlen nevet tartalmazó síremléken — felül vagy alól — van a lovas, nem lehet kétséges, hogy — a klasszikus görög síremlékek példájára — a heroizált halottnak ábrázolásával van dolgunk, a nélkül, hogy arcképszerű hűséggel való ábrázolásra gondolhatnánk. Ilyenkor mindig okunk van sajnálni azt, hogy nincs módunkban pontos chronologiai rendbe állítanunk az emlékeket, s így nem ítéltjük meg azt, hogy a formai fejlődésnek vajjon megfelel-e az időrend is? Ámbár természetesen gondolnunk kell arra is, hogy az emlékek különböző eredetűek, s könnyen lehetséges, hogy amikor egyik helyen már eljutottak a formai fejlődés következő fokára, más helyen még kitartottak az előző mellett. Tudjuk, hogy éppen a halotti kultuszban milyen nagy a konzervativizmus egyesek részéről, míg mások milyen mohón csatlakoznak minden újításhoz. Kivált a szellemi reformációk olyan mozgalmas idején, mint amelyből emlékeink származnak.

A formai fejlődés tehát ez: Kiinduló pont a klasszikus ábrázolási mód, ahol t. i. a halottat lovasnak, azaz herosnak ábrázolják. A fejlődés csúcspontja pedig az, amikor a lovasábrázolás többé-kevésbé önállóan — pl. címerpajzsként — kerül a síremlékre úgy, mint nálunk a kereszt. Közben alaposan megváltozik a lovas ábrázolás jelentése. Amíg kezdetben a heroizált halottat jelenti, most már azt a Megváltó herost, akinek a halott hívói közé tartozván, oka van biztosra vennie a túlvilági boldogságot. A kiindulási pont és a végpont *szelleme* közt igen nagy a különbség. A

³⁾ Filow, Bogdan D.: *L'art antique en Bulgarie*. 1925. pag. 41. fig. 30. és pag 46. fig. 35.

⁴⁾ I. h. 42. kép, szöveg 41. lap.

⁵⁾ Lásd második (Dolgozatok, IV. 1928.) tanulmányom 87. l.

⁶⁾ Bull. Bulgar. (1921—22), 249. lap, 150. kép.

szerves összefüggés azonban kétségtelen, miután az alábbiak szerint sikerült megállapítanunk a fejlődés egyik igen fontos közbeeső fokozatát.

A közbeeső fokozatot azok az emlékek képviselik, melyeken *a lovas-ábrázolás az u. n. halotti lakoma ábrázolásával együtt szokott előfordulni*. Hivatkoztam alaptanulmányomban is említettem egy párat (27. lap), anélkül azonban, hogy alaposabban foglalkoznom velük módomban lett volna. Akkor nem volt semmi okunk és jogunk arra, hogy a két ábrázolás közt, melyek külön — elhatárolt — mezőben vannak, — hogy úgy mondjuk — drámai (a misztériumok dromenája) összefüggést tételezzünk fel. Azóta azonban megjelent V. Pârvan-nak az ismertetése két Histriában talált, s a Kr. u. 100—238. évek közé eső időből származó síremlékről, melyek egyike élesen rávilágít az összefüggésre.⁷⁾ Ha ezt a két emléket formailag beosztjuk az eddig ismertek közé, a következő sorozatot nyerjük:

1. Első helyre kívánczik az a histriai lelet, melyet Pârvan közölt először.⁸⁾ Az eredetileg igen nagy síremléknek csak a felső, ábrázolós része maradt meg, a nyilván feliratos alsó rész elveszett. Az ábrázolások két mezőben vannak elhelyezve. *Fenn* a vágató lovas kiterjesztett karokkal, igen megrongálódottan. Előtte fa, rajta kígyóval; mögötte rózsaféle virág (Pârvan szerint „solaris jelkép, vagy pedig plasztikus utalás a Rosalia nevű nagy halotti ünnepre“) és egy meg nem határozható tömeg, melyet Pârvan a Nap mellképének mond, s amely meglepően hasonlít a dunapentelei eredetű, *Deo Dobratin*nak szentelt emléken a lovas előtt lévő, szintén meghatározatlan tömegre.⁹⁾ A *most ismertetett jelenet alatt*, élesen körülhatárolt és mélyített mezőben a halotti lakoma jelenete: egy férfi a klinén ledülve jobbában szalagos koszorút tart; baljában is van valami, de nem vehető ki (ryhton?). A kliné előtt megterített asztalka. Mellette a férfi lábánál, karosszéken gyászoló női alak ül, lábait zsámolyan pihentetve. A kliné két végénél kicsiny szolgáló alakok. (1. kép.)

2. Lényegileg, tartalom és beosztás tekintetében megegyezik ezzel

Fig. 1. kép.

⁷⁾ *Dacia*, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. II. (1925) 230—1. lap, 48. kép, 28. sz. és 235. lap, 31. sz., 53. kép.

⁸⁾ *Dacia*, II. (1925) 31. sz. 235. l., 53. kép (és 236. lap, 54. kép).

⁹⁾ Dolgozatok II. (1926) pag. 21., 15. kép.

egy bulgáriai Omorovo- (pref. Čirpan)-ból származó síremlék a szófiai nemzeti múzeumban, melyet Aurelios Moukianos palestratiotes sírja fölé emeltek.¹⁰⁾ Az ábrázolások itt is két mezőben vannak elhelyezve. A *felső* mezőben a vágatató lovas, felemelt jobbal; a ló alatt vele vágatató vadkan. A lovas előtt a gyakori női, mögötte a szintén gyakori gyermek alak, a ló farkát fogva: tehát a vágatásból megérkezett lovas. Az *alatta levő mezőben* az ismert halotti lakoma-jelenet: a klinén két férfi alak fekszik; egyik kétségtelenül, de talán a másik is, koszorút tart a jobb kezében; a kliné egyik végénél női alak ül karosszékből, s egy szolgaféle valamit átad neki. A kliné előtt terített háromlábú asztalka, melyre egy szolga még rak valamit. (2. kép.)

Fig. 2. kép.

3. Igen fontos a harmadik helyre kerülő emléke, melyet szintén Pârvan közöl, ugyancsak Histriából.¹¹⁾

Fig. 3. kép.

Szintén hatalmas sírkő felső része, melynek oldalai is szenvedtek, mikor (238. után) felhasználták a városfalak újjáépítésénél. Feliratos részéből csak annyi maradt, amennyiből megállapítható, hogy egy Valerius Iusti(nus?) nevű ember síremléke volt. Az ábrázolásokon *világosan látszik a halotti lakoma, melyre megérkezik a lovas*. A klinén három férfi alak könyököl, kik közül az egyik kétségtelenül koszorút tart a lovas felé,

¹⁰⁾ Dobruszky, Arch. Izvestija, I. (1907) pag. 126. fig. 103. nr. 176.

¹¹⁾ I. h. 230. lap, 48. kép, 28. sz.

kit az asztalka mellett álló *puer* is koszorúval fogad. Az asztalka mögött, karosszékekben női alak elmosódott vonalai. (3. kép.)

4. Negyediknek álljon itt a már általam leírt,¹²⁾ s a kolozsvári múzeumban őrzött, szintén töredékes és nagyon kezdetleges művű síremlék. Ezen az ábrázolások szintén két mezőben vannak elhelyezve. *Fenn* a halotti lakoma; a rakott asztalka körül négyen vannak; a két szélső karosszéken ül, tehát (a fentiek szerint) nő, a két közbelsőről nem állapítható meg, hogy klinén feküsznek-e (ami azonban felsőtesttartásukat tekintve valószínű) valószínűleg férfiak. Az *alsó mezőben* a lovas, kezében cipóval közeledik, ill. megérkezett egy velünk szemben álló, jobbában dárdájára támaszkodó, baljában bőségszarút tartó férfialakhoz. A felirat számára fenntartott mezőnek csak kis része van meg, írásnak nyoma sincs rajta. Nem lehetetlen, hogy raktári áruból származó darabbal van dolgunk. (4. kép.)

Fig. 4. kép.

Az alsó mezőben levővel rokon ábrázolás van egy saradzsai (Bulgária) kővön,¹³⁾ s más ezekhez hasonlókon, melyekről annak idején részletesen szóltam.¹⁴⁾

Ez a négy változata van a halotti lakomával kapcsolatos lovasisten-ábrázolásoknak, s ez a négy tulajdonképpen csak három típus, mert hiszen az 1—2. alattiak, lényegileg azonosak.

Viszont, ha nincs is rajta a halotti lakoma ábrázolása, mégis csak ide kívánczik egy várnai és egy kocsulári emlék.

5. A *várnain*¹⁵⁾ egy karosszéken ülő női alak előtt áll a lovas, előre nyújtott kézzel; mögötte a *puer*. A lovas Dionysios, Protagoros fia; a nő

¹²⁾ Dolgozatok II. (1926) 27. lap, 20. kép.

¹³⁾ Kalinka, i. m. Sp. 232—33, nr. 289, fig. 90.

¹⁴⁾ Dolgozatok, II. (1926) pag. 13. b) csoport, fig. 8 s köv.

¹⁵⁾ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*. Sp. 233—4., nr. 291., fig. 92.

a felesége, akit később szintén odatemettek, mint a felirat utólagosan vésett részéből megállapítható. (5. kép.)

6. Végül a maga nemében egyedül álló *kocsulári*¹⁶⁾ emléken, a vágató lovas alatt oroszlán marcangol egy szarvast; a lovas előtt oszlop, vagy fa, törzsére csavarodó kígyóval, mögötte lefelé fordított fákllyára támaszkodó, szárnyas genius. (6. kép.)

Tárgyalásunk kiindulópontjául a 3. alatti emléket használjuk, mint amely azt mutatja, hogy a síremlékeken együtt szereplő halotti lakoma és lovasisten ábrázolások nem véletlenül kerülnek egymás mellé, mint esetleg különböző vallásos felfogások csupán külsőleg egymás mellé helyezett részlet-ábrázolásai, hanem a kettő között szerves, belső kapcsolat van. És pedig ugyanaz a kapcsolat, mint amelyet a dioskurok ábrázolásának arról a módjáról alapítottunk meg, ahol a két lovas a levegőben egymásután vágatva, Niké vezetésével igyekeznek az alattuk levő ábrázolás szerint őket theoxeniára váró hívők közé.¹⁷⁾ (7. kép.)

A most szóban forgó histriai

emléken levő ábrázolás tehát — ezen analógia szerint — nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy *a halott, mint hős, megjelenik az ő emlékezetére rendezett lakomán, ott örömmel és tisztességgel fogadják, mint az a koszorút tartó férfiú és a puer viselkedéséből nyilvánvaló. Ez az ábrázolás tehát kétségtelenül bizonyítja, hogy a hellénisztikus lovasisten ábrázolások a klasszikus görög síremlékek hős ábrázolásaiban gyökereznek.*

¹⁶⁾ Kalinka, i. m. Sp. 253., nr. 288., fig. 89.

¹⁷⁾ Dolgozatok, IV. (1928) 7. lap, 3. kép, melyet itt megismétlünk. (7. kép.)

Fig. 5. kép.

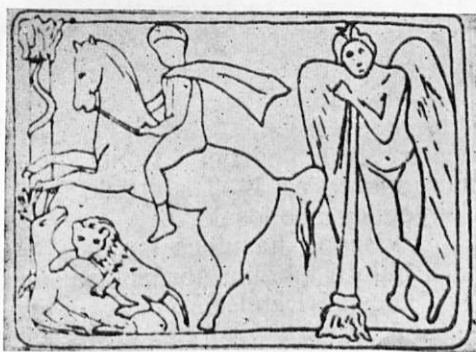

Fig. 6. kép.

Lényegileg teljesen egyezik ezzel az 5. sz. *alatti várnai* síremlék, melyen a halotti lakomán résztvevő társaság helyett, egyetlen — karosszékben ülő — női alak fogadja a herost. Az eredeti felirat *Διονύσιος Πρωταγόρου | χαίρει* volt, melyhez csak később írták hozzá a feleségére vonatkozó részt. Világos ebből, hogy a hőroszt fogadó nő annak életében a felesége volt. Férfi hozzátartozója nem lévén a halottnak, másfelől pedig a nők az asztalnál nem klinén, hanem karosszékben ülnek, — ez az ábrázolás teljesen azonos jelentésű az előzőkkel: a feleség fogadja a heroizált halott férj ünnepélyes látogatását.

Végül a lovasisten ábrázolásoknak a síremlékekkel való szoros kapcsolatát mutatja a 6. *alatt látható kocsulári emléken* a lefelé fordított fáklýára támaszkodó szárnyas génusz. Ugyanezen a képen azonban ott találjuk azt a jelenetet is, mikor a hérosz vadászoroszlánja a szarvast marcangolja. Kétségtelen, hogy ez a vadász-oroszlán keleti (minden valószínűség szerint egyiptomi) elem az ábrázoláson; ugyanazt jelenti, mint a klasszikus görög síremlékeken a heroizált halott, illetőleg az u. n. thrák lovas-isten fogadalmi ábrázolásain a lovas vadászata az alvilági szellemeket képviselő állatokra.

Az elmondottak alapján — azt hiszem — két biztos következtetést vonhatunk le, u. m.:

- a) a lovasábrázolások a klasszikus görög síremlékek egyik típusos ábrázolási módjában gyökereznek, még bedig abban, ahol a halottat lovas hérosznak ábrázolják;
- b) a 3. és 5. ábrázolásokon a heroizált halott jelenik meg övéi között, illetőleg előtt, a tiszteletére rendezett lakomán. Ezeknek az ábrázolásoknak tehát *misztériumos jellege van*.

Ha valaki az elmondottak után is kétségbe vonná ezeknek a halotti lakoma-ábrázolásoknak misztériumos jellegét, bizonyára lemond minden

Fig. 7. kép.

kétkedésről annak a síremléknek a látásán (8. kép), mely legutóbb került elő Alsókosályon, Dáciában,¹⁸⁾ s amelynek közlését csak a napokban vettem kézhez E. Panaitescu prof. úrtól.¹⁹⁾ A rendkívül érdekes emléken az ábrázolások két mezőben vannak elhelyezve. A felső — keskenyebb és sérült — mezőben két genius szőlőgirlandot tart, s ezen két páva ül, egymással szemben. A baloldali genius mellett a sarokban ökörfej, talán szőlőtő alatt, esetleg egy szatir lábainál; az emlék sérült, s — legalább a képen — mindkettő feltehető.

Fig. 8. kép.

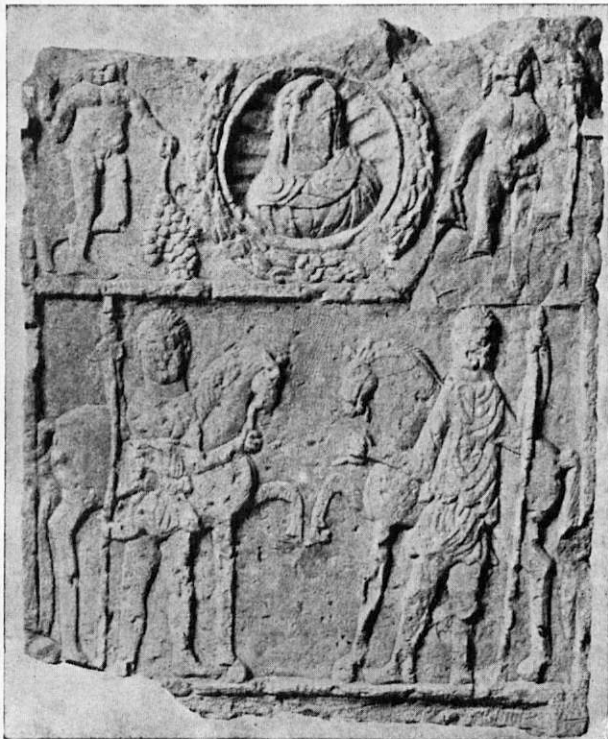

Fig. 9. kép.

Ezzel az ábrázolással közeli rokonságot tart egy másik, a kolozsvári múzeumban őrzött, ismeretlen erdélyi lelőhelyről származó síremlék, melyet annak idején közöltem,²⁰⁾ s képét itt megismétlem (9. kép). Itt a geniusok fáklyát tartanak: az egyik felfelé, a másik lefelé fordítva; amannak balkezeiben szőlőfürt van, ami jelentésében ugyanannyi, mint alsó-ko-

¹⁸⁾ V. ö. CIL. III. pagg. 165., 1013. és 1376.

¹⁹⁾ Em. Panaitescu: *Castrul roman dela Căsești din cercetările nouă* (1929). Különlenyomat az „Anuarul” Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929. Cluj 1930.

²⁰⁾ Dolgozatok — Arbeiten — Travaux, IV. (1928) pag. 9. fig. 5.

sályi girland. Kettőjük közt, cserkoszorús kerettel övezett fülkében, — nyilvánvalóan a halott — mellképe. Ilyen cserkoszorút szokott tartani karmai közt vagy csőrében Jupiter sasa, kétségtelenül szyriai hatás alatt;²¹⁾ katonai emlékeken ugyanaz a sas úgy tartja a koszorút, hogy maga belékerül. Ugyanezt a koszorút szokták nyújtani a római császárok apotheozisát ábrázoló emlékeken, de ezeken a halotti lakoma-ábrázolásokon is a vendégségbe érkező lovasnak. Lényegében tehát nem más az, mint a Niké diadalát kifejező győzelmi koszorú, ez alkalommal a *halál felett nyert diadal jelképe*. Minthogy pedig a szóban forgó kolozsvári emléken az alsó mezőben az épen megérkezett dioskurok ábrázolatnak, nyilvánvaló, hogy ők azok, kiknek köszönheti a medaillonban ábrázolt a maga halhatatlanságát. Az ábrázolás mystériumos jelentősége mindenképpen kétségtelen. Nem kétséges az sem, hogy a — nyilván szyriai befolyásra — medaillonban levő mellkép, a halottnak (egykor mystének) isteni jellegű képe.²²⁾

Ugyanesak bizonyos a mystériumos jelleg a Panaitescu úr által most közölt alsókosálvi ábrázoláson. De ott sem a felső mezőben levő ábrázolás miatt, ámbár a két genius, a szőlőgirland kétségtelenül a túlvilági életre utalnak; a két pávának síremlékeken való hasonló jelentőségéről más alkalommal szóltam részletesen.²³⁾ Kifejezetten mystériumos vonatkozású azonban az alsó mezőben látható ábrázolás. Itt a klinén fekvő férj és mellette karoszéken ülő, gyászruhás felesége várják — közösen tartott koszorúval — a lovast, mint azt most már, a Pârvan által közölt histriai emlékek alapján tudjuk. Ennek a megjelenésnek mystériumos vonatkozását bizonyítja az a három alak, akik a kliné mögött egy-egy függönyt tartanak. Panaitescu úr „kevésbé szokásosnak és nehezen megmagyarázhatónak” mondja ezt a jelenséget.²⁴⁾ A magam részéről egyetlen rokonát ismerem

Fig. 10. kép.

²¹⁾ Cumont, Études syriennes (Paris, 1917), pag. 35. s. köv.

²²⁾ Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (1926), pag. 229.

²³⁾ (Kolozsvári) Dolgozatok — Travaux, 1916 (VII) pag. 44.

²⁴⁾ I. m. 17—18. ll.

ennek az ábrázolásnak: a bulgáriai Arčarból származik egy mélyített domborúmű töredéke, melyet annak idején az u. n. thrák lovasemlékek második (két lovasos) csoportjában ismerttettem.²⁵⁾ Ennek alsó sávjában központi helyet foglal el az az ábrázolás, mely ezzel rokon. Akkor kifejtettem azt is, hogy a szóban forgó emlékeknek ezen a helyén a mystériumok dromenáira vonatkozó ábrázolások vannak. Ez az ábrázolás pedig nyilvánvalóan a mystériumoknak azzal a jelenetével van kapcsolatban, amikor a mysté „*meqlátja*” a megváltó-istent. A halotti kultusszal kapcsolatban hasonló jelentenek a Papyrus Rhind I. következő helyei: „... ha éveid eltelnek, tisztelni fogod azokat, akik nyugalomra tértek”,

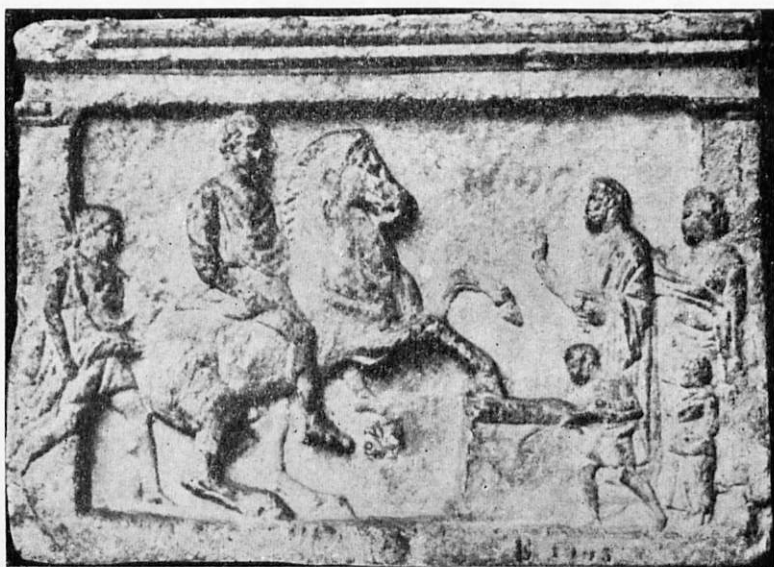

Fig. 11. kép.

vagy másik változat szerint: „miután éveid elteltek *lát*ni fogod a nyugalomra térteket”. Apuleiustól tudjuk, hogy a dromenáiban szerepel az alvilág meglátogatása és a halottak tisztelete, s a hivatkozott papyrus ezt megerősíti.²⁶⁾

Most az alsókosályi kő szóban forgó ábrázolása viszont ezeknek a halotti lakomáknak mystériumos jelentését emeli ki.

Az elmondottak és a 7. alatt közölt emlék analógiája alapján, joggal mondhatjuk azt, hogy az 1. és 2. alattiakon, ahol a lovas a halotti lakomajelenet fölött van, erre a lakomára vágat. Egészen biztos ez az 1. alatti

²⁵⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, 1928 (IV). pag. 32. és 72., 29. kép.

²⁶⁾ Reitzenstein, i. m. pag. 220—221.

histriai emléken. A lovas előtt levő, törzsére csavarodott kígyós fa azonban meggondolásra int; azt jelentheti, hogy a felső mezőben levő ábrázolás önmagában lezárt, az alatta levővel nem történeti, hanem csak szellemi összefüggésben áll. Vagyis azt, hogy itt nem annyira a heroizált halotton van a hangsúly, hanem a heroson. S ha valaki azt mondaná, hogy a lovas előtti kígyós fa nem a jelenet lezártságát jelenti, hanem csak a heros ilyen (t. i. Megváltó) jellegét akarja hangsúlyozni, tehát semmi akadálya annak a felfogásnak, hogy a lakomára siet, — igaza lehet. S ha igaza van, akkor ez a histriai emlék jól kiegészíti a másikat, mellyel együtt tehát önálló csoportot alkotnak.

Fig 12. kép.

Mert a második helyen idézett Moukianos-féle emlék semmi kétséget sem hagy fenn a két ábrázolásnak különállása tekintetében; ott a lovas kétségtelenül nem a lakomára érkezik épenúgy, mint a negyedik helyen idézett kolozsvári emléken, ahol a lovas a jelenet alatt van, vagy az itt bemutatott 10. számú képen, ahol a felső mezőben levő lovas alatt egy férfi és egy nő mellképe van. Az utóbbi emlék Bulgáriában, Nevrokop környékén került napfényre. Felirata:²⁷⁾

ΠΥΡΡΟΣ ΒΡΑΧΟΥ ΔΑΜΑΡΙΩΝΙ ΚΑΙ ΑΚΟΥΤΑ . . .
 CYMBIΩ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗC ΧΑΡΙΝ

²⁷⁾ Bulletin de l'Inst. arch. Bulgare, 1921—22. fig. 150., Sp. 250—51.

Ezek szerint tehát az emléket egy Pyrrhos, Brasos fia, nevű férfi emeltette egy házaspárnak, s nyilván ezt a házaspárt szemlélteti a két mellkép. A felettük levő lovas ábrázolás tehát semmiesetre sem a heroizált halott, hanem az az Üdvözítő hérosz, akit már bevezetésül említünk, mint a síremlék tympanonjában, illetőleg szarkofáguson szereplőt; az, amelyről annak idején Seure úrral egyetértően megállapítottuk, hogy: „peut orner les temples et les tombeaux”.²⁸⁾ *Ez az a hérosz, kinek védelme alatt (sub tutela) éltek ebben a földi életben, s akinek pártfogása alatt (sub auspiciis) biztosítva volt a benne hívőnek a túlvilági boldogság.* Legbiztosabban akkor, ha annak mysztériumaiban sikerült vele egyesülnie a hívőnek.

Ennek az üdvözítő herosznek a theoxénián való megjelenését is szokták ábrázolni, még pedig a megérkezése pillanatában. Hirtelenében a bécsi Este-gyűjtemény egyik fogadalmi tábláját (Lelt. szám 1993.) mutatom be (11. kép), mint amelyen ez a jelenet a maga teljességében van ábrázolva. Véleményem szerint ez a jelentése az u. n. thrák-lovasisten ábrázolások közül mindazoknak, melyeken — a főcsoport alakjai közti terekben, de még inkább a melléksávokban — a mysztériumokra utaló ábrázolások vannak.

Fig. 13. kép.

ábrázolásától, az egyiptomi eredetű halotti-lakoma és a dioskur-ábrázolások hatása alatt elvezet — a felsorolt állomásokon át — azokhoz a mysztériumi vonatkozású ábrázolásokhoz, melyeket — tévesen — az u. n. thrák lovasisten ábrázolásainak szoktak mondani.

*

Az egy-lovasos ábrázolások formai fejlődésében — legalább ez idő szerint — a legfejlettebb fokot képviseli a bécsi Este-gyűjteménynek egy másik (Lelt. sz. 1997.) darabja (12. kép), melyen a lovas és környezete fölött a két sarokban a nap és a hold mellképei is ott vannak, az utóbbi mellett egy négy ágú csillaggal. Ezzel közel rokon az a razgradi bronzlap, melyet Kazarow közöl.²⁹⁾ Ezen már gazdagabb a környezet ábrázolása (13. kép). A hold mellképe alatt két kis mélvített kör van. A lovas jobb-jában bőségszarú; mögötte madár (galamb?), előtte kakas; a ló felemelt

²⁸⁾ Dolgozatok, IV. (1929) pag. 13.

²⁹⁾ Arch. Anz. 1922. p. 186. fig. 1.

első lába alatt égő oltár, s ehhez kötve (?) egy bika, melyre az előtte álló ember kétélű bárdal sújt le. A ló hasa alatt kos. (?) A két utóbbi emlék, a mindkettőn meglévő nap és hold mellképek, s különösen az utóbbin levő mellékjelenetek révén kétségtelenül misztériumos vonatkozású, s különösen az utolsó, szellemi rokonságot mutat a két-lovasos ábrázolásokhoz, melyekről megállapítottuk, hogy a kabiروkkal összeolvadt dioskur-misztériumok, emlékei.³⁰⁾

Ugyanezek az emlékek, ilyen magyarázattal, nagy mértékben elősegítik egy másik problémának sikeres megoldását, amint alább következik.

II.

A dieburgi Mithras-oltárkép.

Dieburgban egy a Kr. u. III. sz. elején épült, s a század derekán szándékosan feldúlt és lerombolt Mithras-szentély romjai közt minden eddig ismerttől eltérő, oltárképül szolgált domborúműves táblát találtak. A szentélyt, s annak emlékeit Prof. Dr. Fr. Behn ismertette,¹⁾ s ehhez az ismertetéshez fűzöm alábbi mondandóimat.

Az oltárképnek legfeltűnőbb sajátossága az, hogy a hasonló rendeltetésű ábrázolásokról eddig elmaradhatatlannak hitt bikaölő jelenet merőben hiányzik róla, még a mellékábrázolások közül is. Holott — ami, ha nem is épen példátlan, de elég ritka eset — a táblának mindkét oldalán van ábrázolás. A tábla u. i. úgy volt felfüggesztve, hogy tetszés szerint egyszer az egyik, máskor a másik oldalán levő ábrázolás legyen látható.

A rombolás alkalmával minden jel szerint az az ábrázolás volt elől, amelynek képét itt megismételjük. (*1. kép.*) Amint látjuk, *a bikaölő Mithras helyén vágtatva nyilazó lovas van, három kutyától követve.* A lovas fején biztosan megállapíthatóan phrygiai sipka volt, s így nem kétséges, hogy Mithrasszal van dolgunk, amit a feliratos rész (D · I · M) és a mellékábrázolások is megerősítenek.

A részletek tekintetében csak néhány vonást teszünk szóvá, mint amelyekre további okoskodásunk rendjén szükségünk lesz, vagy amelyek magyarázata tekintetében nem értünk egyet Prof. Behn előadásával. *A ló fejénél fa van.* Kétségtelenül csak technikai hibából látszik úgy, mintha a ló lába alól nőne ki. Rokon lovas-ábrázolásokon a fa ezen a helyen, rajta kígyóval, tövénél oltárral, az oltár mellett valami vadállattal (itt Behn szerint esetleg nyúl volna) — általánosan előfordul.

³⁰⁾ Dolgozatok 1928 (IV). 88. lap. Ezek után igen fontos feladatunkká lett a halotti lakma-ábrázolások eredeti jelentésének pontos megállapítása, majd e jelentés átalakulásának és a heros-ábrázolásokkal való kapcsolatának lépésről-lépésre való kimutatása. A törekvés eredményesnek ígérkezik, s nemsokára sorra kerítjük.

¹⁾ Das Mithrasheiligtum zu Dieburg. — Römisch-germanische Forschungen, Bd. I, 1928.

A ló lábai alatt alaktalan talapzatok vannak, mondja Prof. Behn. Véleményem szerint csupán a (különösen hátsó) lábak ügyetlen kifaragásáról van szó. Vagy még inkább nem is erről, hanem arról, hogy a kőfaragó itt nem lovat, hanem oroszlánt akart faragni; mert, hogy az állat „egészen oroszlános“, nem szenved kétséget. Ha ez a megfigyelésünk igaz, akkor még biztosabb az, hogy Mithrasszal van dolgunk; az oroszlán u. i., mint a tűz jelképe, állandóan ott van Mithras környezetében.²⁾ Az, hogy Mithras ráül a maga állatára, egyáltalában nem meglepő, mert a vele hasonló jelentésű keleti istenségek is rákerülnek az elefántra, tévére, Mercurius a kosra, Jupiter a bikára stb.; másfelől van olyan Mithras-ábrázolásunk is, ahol a bika egészen teveszerű. (Cumont, Textes et mon. II. pag. 314., nr. 197., fig. 173.)

Fig. 1. kép.

alak — egy Palermóban őrzött, áttört művű, nagyon magas domborúmű.³⁾ A fáklyatartók tehát eredetileg önálló szobrok voltak, melyeket a falra illesztett, vagy a földön elhelyezett, többé-kevésbé díszes talapzatra állítottak. Ilyen, a falra függesztett, díszesebb talapzatról (etagère) lehet szó itt is.

Mindez azonban mellékes; a legfőbb és egyetlen lényeges probléma az, hogy a bikaölő Mithras helyét ez az — esetleg oroszlánon — vágatató nyilas foglalta el.

A megfejtéshez a másik oldal ábrázolása segít hozzá. (2. kép.) Ezen

A lovas előtt és mögött álló dadophorai fáklyáikat mindketten felfelé tartják. Nem épen példátlan eset, mint az sem, hogy mindketten lefelé fordítják azt; amarra négy, emerre egy példát ismerek Mithras- emléken. Később megkísérlem a magyarázatát.

A két dadophoros — Behn szerint — egy-egy kráteren áll. Azt hiszem, hogy ebben téved. Arra gondolok u. i., hogy ezek a domborúműves Mithras-táblák úgy értelmezendők, mint kerek szobrok csoportjának utánzatai. Ezt bizonyítja egy egész sor, többé-kevésbé jófentartású, a bikaölő Mithrast ábrázoló szoborcsoportozat, leginkább Rómából és környékéről és — mint átmeneti

²⁾ Roscher, Myth. Lex. II. Sp. 3050.

³⁾ Cumont, Textes et Monuments, etc. II. pag. 202. nr. 17, fig. 27; pag. 210. nr. 28, fig. 37; pag. 211. nr. 30, fig. 39; pag. 222. nr. 56, fig. 52 etc.; pag. 270. fig. 112.

az oldalon a főjelenet köralakú keretbe foglalt, mely keretbe D · S · I · M · ajánlás van vésvé. A képnek tehát az első lapon levő ábrázolással való szoros kapcsolata nyilvánvaló.

Minket ez alkalommal a főjelenet érdekel, mert a mellékjelenetek eléggé ismereteseek különféle mithraisztikus ábrázolásokból.

A főjelenet Behn szerint templom, felfogásom szerint inkább Helios palotája előtt játszódik le. Sőt, bizonyos egyiptomi ábrázolási módokra hivatkozva, merném állítani, hogy benn a palotában. Eszembejutnak u. i. azok az egyiptomi emlékeken előforduló felvonulási jelenetek, ahol szolgasereg edényekben mindenféle áldozati holmit visz, az edény peremén pedig ábrázolva van, hogy mi van bennük.⁴⁾ Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy ennek a jelenetnek ábrázolója is csak a szemléltető kedvéért helyez mindent a palota elé, holott a trónus minden valószínűséggel a palotában volt, tehát ott volt a környezet is, kivéve a lovakat és a velük bajlódókat.

A jelenet részletezésével nem szükséges itten foglalkoznunk. Elég annyit tudnunk, hogy a *Phaëton-mythos* egyik részletének az ábrázolásával van dolgunk. Azzal, amely így foglalható össze:

Phaëton, Helios fia, megúnván játékkocsiját, addig könyörög atyjának, míg az — nagy aggodalmak között — megengedi, hogy az ő (az atya) égi kocsiját hajtsa. A fiút azonban nagy örömeiben elragadja a hev, túl magasra száll az égen, mire Zeus villámától találva nemcsak lezuhan, de estében lángba borítja a világot. Az egyik változat szerint Zeus a tűz eloltása után Phaëtont csillag képében az égre helyezi, ahol tovább él. Van olyan változat, mely szerint Helios lenszínű (tehát fehér) lovon követi fiát.

Ez, amit itt elmondtam csak a mag, mely körül azonban az idők folyamán Hesiodostól Ovidiusig, ill. az ő nyomán irókig, rendkívül sok és gazdag színezetű réteg keletkezett, melyek elemzése, összehasonlítása gazdag irodalomnak szolgáltatott anyagot. A lényegét azonban, bár túlegyszerűen — mert egyes részletekkel nem számolva — Robert foglalta össze, így: „A napisten minden este lebukik nyugaton, ilyenkor fényben ég a menyboltozat, mintha tűz akarná elemészteni a világot. Csupán

Fig. 2. kép.

⁴⁾ Dr. Roeder, Die Mastaba des Uhemka, etc. 12 tábla, 16 lap.

arra volt szükség, hogy ezt a rendszeresen megismétlődő jelenséget egyszer megtörtént eseménynek fogják fel, s Helios-Phaëtont hőrosznak, a napisten fiának tegyék meg, — s készen volt a mythos⁵⁾.)

Ha ez a magyarázat a mythos egyes részleteit nem is világítja meg, kedves nekem, mert már az u. n. thrak lovasistenség emlékeivel kapcsolatosan amellett foglaltam állást, hogy mindezeket az ábrázolásokat csak a hellénisztikus hőroszok mythosai és azok ábrázolásai helyes megértésével fejthetjük meg. — A mythosok azonban sohasem befolyásolatlanok, egyszínűek, legkevésbé azok abban a korban, melyből emlékeink származnak. Látni fogjuk, hogy ezt az emléket is csak úgy értjük meg teljesen, ha Mithrast és Phaëtont lényegükben azonosaknak tekintjük, illetőleg tudomásul vesszük, hogy az emlék készítője azonosnak tekintette. Ebben nem állott magára, mert van adat arra, hogy Mithrast *Ἀσσυρίος Φαέθων*nak (assyri Phaëtonnak) nevezték.⁶⁾

Az összezavarást, vagy azonosítást formailag elősegítette az, hogy mindkettő fiatal istenség, s mindketten az eget járják. Rangban is körülbelül megegyeznek. Phaëton u. i. miután lezuhant atyja kocsiával, nem halt meg véglegesen, hanem csillag képében az égen nyert örök lakást, hol mint hajnalcillag — megelőzi atyját, amint az egy Párizsban őrzött Mithras-emléken — de más emlékeken is — látható a bal felső sarokban.⁷⁾ Másfelől Mithras sem volt mindig olyan előkelő szerepkör betöltője, mint később, itt Európában. Az Avestában *nem* a nap, a hold, vagy a csillagok, *hanem* ezek segítségével — ezer füllel és tízezer szemmel — őrökdi a világ felett. Hivatalát Ahura-Mazda, a legfőbb isten megbízásából gyakorolja, aki magasan a csillagok fölött trónol, olyan messze a naptól, mint aménnyire van ez a földtől. Az uralkodásban hat elsőrendű szellem támogatja. Elkeseredett ellenfele — mint tudjuk — Ahriman, a sötétség ura, kivel állandó harcban áll. A harcot — a főisten megbízásából — *Mithras vezeti, ki a másodrendű égi szellemek közt a legelőkelőbb,* s az égi seregek vezére. Ezen a réven lesz az Achaimenida perzsa királyok korában, kik védőjükként tisztelték, a királyi *hadak istene*. Mivel a római hadseregben szolgáló keleti katonák révén terjedt el a kultusza nálunk, rendesen ezt a hadiisten jellegét szokták hangsúlyozni. *Holott keleti eredetű hívei előtt épen olyan fontos volt üdvözítő, megváltó jellege,* Mithras u. i. az igazak lelkének védője is, azokkal a gonosz szellemekkel szemben, akik az igazakat is a pokolra akarják juttatni. Azt pedig, hogy ki az igaz, könnyű tudnia, mert ő az elnöke annak a törvényszéknek, melynek kedvező ítélete nélkül nem lehet átjutni az örökéletre vezető nagy veszélyes hídon. Ez a második jellege domborodik ki mystériumaiban.

Mithras tehát épenúgy hőrosz, mint Phaëton.

⁵⁾ Roscher III. 2. köt. 220. 1. hasáb 35 s köv. sorok.

⁶⁾ Roscher II. 2. Sp. 3050. Z. 10., 12. köv.

⁷⁾ Cumont, i. m. II. pag. 192. fig. 18.

A Phaëtonnal való azonosításnak az emlékeken is látjuk bizonyos jeleit, ill. az emlékeken is vannak olyan ábrázolások, amelyek az össze-zavarást, vagy azonosítást előmozdíthatták. Egyet-kettőt már láttunk. De van más is. A bikaölös Mithras-ábrázolások mellék-képei közt gyakori az a jelenet, ahol két alak vágat kétfogatú kocsin. A világosabb ábrázolásokon azt is meglehet állapítani, hogy a kocsi vezetője a napisten, Helios, aki — mialatt egyik kezével a gyeplőt fogja és a korbácsot tartja — a másikkal egy ifjút segít a kocsira. Ez az ifjú, mivel napistenről van szó, nyilván Phaëton. Minthogy azonban Mithras-emléken fordul elő, a Mithras-mythos egyik részletének szemléltetéseként, kétségtelenül Mithras-szal azonosított Phaëtonnal van dolgunk.

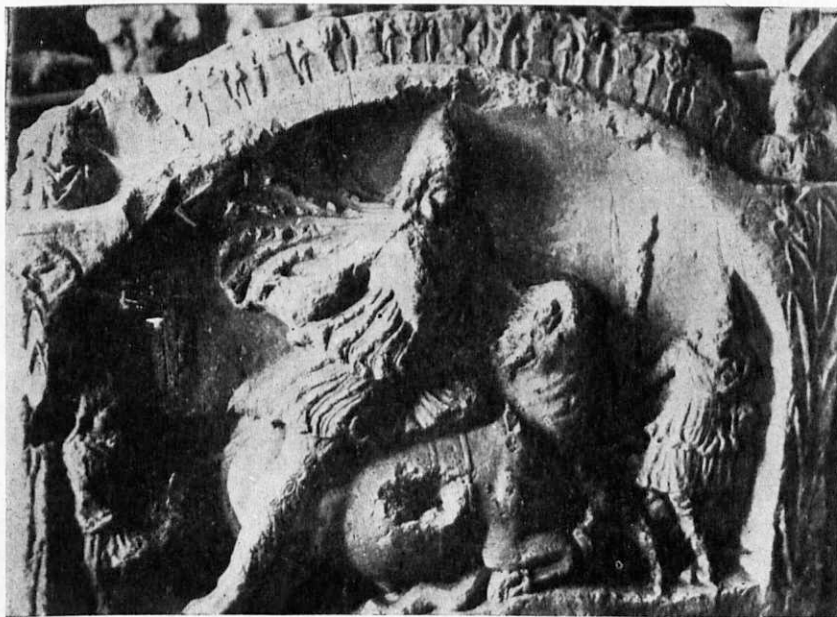

Fig. 3. kép.

De van a Mithras-Phaëton, ill. Zeus-Helios azonosításnak olyan emléke, melyről a kérdéssel eddig foglalkozó szakemberek nem vettek tudomást, legalább is nem látom ennek nyomát, holott nagyon fontos, mert amikor a Mithras-Phaëton azonosításról tesz bizonyosságot, ugyanakkor a Helios-Zeus azonosítást is megismerjesíti. Az én figyelmemet két gyulafehérvári Mithras-emlék terelte ebbe az irányba. Van u. i. többek közt a gyulafehérvári múzeumban két Mithras-emlék, főhelyén a bikaölös jelenet ábrázolásával. Az egyiket Cumont is közli,⁸⁾ de közlésének van egy

⁸⁾ Cumont, i. m. II. pag. 311. nr. 193. fig. 169.

alapvető hiányossága: nincs rajta az a rúdszerű tárgy, mely a kép bal-felső sarkában levő napisten mellképétől kiindulva, áttöri a barlang boltozatát, s egészen a bikaölő Mithras lebegő chlamysáig ér. A fényképen — az árnyékolás kedvezőtlen volta miatt — kevésbé világos, de a rajz, mely minden befolyásolásom nélkül készült, nagyon élénken szemlélteti még azt a törést is, amit a barlangboltozat belső oldalán okozott. (3—3a. kép.)

A másik, kisebb és tudtommal eddig nem is közölt — emlékről csak egy részletrajz áll rendelkezésemre. (4. kép.) Megállapítható, hogy a napisten fejét övező sugárkoszorú egyik sugara nagyobb, mint a többi, s ez a nagyobb sugár egyenesen a bikaölőnek irányul. Hasonló, két emlék van még Itáliában, mégpedig az egyik Rómában, s a másik Nápolyban.⁹⁾

Nyilvánvaló ezekben az ábrázolásokban a Phaëthon-mythosnak arra a részletére való emlékezés, hogy Zeus a túl magasra merészkedett Phaëthont villámával agyonsújtotta. A bikaölőt most Helios pusztítja el, nyilvánvalóan akkor, mikor a III. sz.

Fig. 3a. kép.

első felében — vagyis a dieburgi szentély korában — Juppiter helyett Sol Invictus néven a római birodalom legfőbb istenségének a rangjára emeltetik, ugyanakkor — természetesen — felvéve Juppiter összes tulajdonságait és jogait. A bikaölő Mithrasnak az oltárkép főhelyéről való eltűnése, s helyette a Phaëthon jellegű nyilas lovasnak a kerülése tehát a római birodalom régi területein végbement vallásos imperium-változással kapcsolatos.

Az utolsó kétséget is sikerül eloszlatnunk akkor, ha be tudjuk bizonyítani, hogy a Mithras-ábrázol-

lásnak egyik felső sarkában szereplő napisten, tehát az, akinek gyilkoló sugara a gyulafehérvári emlékeken és társaikon szerepel. — csakugyan Helios. A kétkedés nem látszik túlságosan jogosultnak: alig lehet valaki, aki első látásra el ne hinné nekünk, hogy itt csakugyan Helios-Sol istenséggel van dolgunk. Azonban a dioskur-kabir-mystériumok emlékeinek ismertetése kapcsán láttuk, hogy azokon néha két napisten is ábrázoltatik.¹⁰⁾

Cumont viszont épen a Mithras-mystériumokban állapítja meg két — egy iráni és egy sémita — napisten szerepét.¹¹⁾ Mi, amikor határozottan állítjuk, hogy a gyulafehérvári emlékeken ábrázolt cselekedet végre-

⁹⁾ Cumont, i. m. II. pag. 198. nr. 14., fig. 24. és pag. 252., fig. 87. nr. 96.

¹⁰⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, IV. (1928), 65. lap.

¹¹⁾ Cumont, Die Mysterien des Mithra, pag. 109.

hajtója nem „*valamelyik*” napisten, hanem épen Helios-Sol Invictus, hivatkozhatunk a római Villa Doria Pamphili Casinojának falába illesztett és több más Mithras- emlékre, amelynek bal felső sarkában — vagyis a hosszú sugaras fejek helyén — Helios-Sol vágtat négyes fogatán.¹²⁾ De épúgy hivatkozhatnánk a már látott párizsi emlékre, valamint ennek a Capitoliumi múzeumban, és a szentpétervári Eremitageban őrzött társára,¹³⁾ melyeken a fogat előtt ifjú — nyilván Phaëthon — halad lobogó fáklával.

Igaza van tehát Behnnek, mikor azt hiszi, hogy a dieburgi Mithras-oltárkép előlapjának eddig magában álló ábrázolásában különítele, de rokon vallásos elemek összeegyeztetéséről van szó. Azt hiszem, hogy az elmondottakban sikerült világosan rámutatnom ezekre az elemekre, amint-hogy nem kétséges a változás lefo-lyása és annak oka sem.

De az elmondottakból csak az világos, hogy a bikaölő Mithras helyett miért került más, Phaëthon jellegű ábrázolás. — Magyarázatra szorúl még két kérdés, amelyek azonban szorosan összetartoznak; nevezetesen az, hogy: a) *miért lovas alakjában került oda, holott a Phaëthonnak való azonosítás ezt nem okvetetlenül követeli* meg; s amire Behn még nagyobb súlyt helyez — b) *miért nyílazó vadász jellegű a lovas?*

Behn amikor azt keresi, hogy mely ábrázolási módok érvényesülhettek a jelen esetben, — a kizárási módszert alkalmazza. Közben azonban bizonyos, — félreismerhetetlen

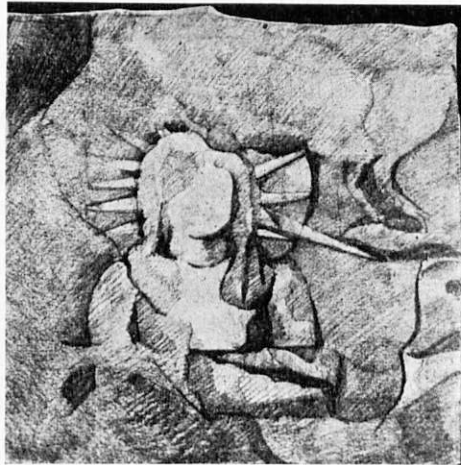

Fig. 4. kép.

— önkénnyel jár el, amiből világosan kitűnik, hogy véleményét bizonyos pontig előre megalkotta, mégha ez annyira szándéktalanúl történt is, hogy ő maga talán nem is tud róla. A kizárásokban azonban ez a tudat alatt lap-pangó előzetes vélemény szemmelláthatólag befolyásolta. Csak így ért-hető meg, hogy a pontusi — Kr. u. III. sz. eleji — autonomus érmeken lévő lovas ábrázolásokat¹⁴⁾ egyszerűen mellőzendőnek állítja, mert, — mint mondja — azok mögött Men rejtőzik. Ezt a rejtőzést, vagy összeegye-deést már Cumont megállapította, azonban nem akadályozta meg abban, hogy a Mithrasra vonatkozó emlékek sorozatába felvegye; s hogy helye-sen tette, az is bizonyítja, hogy ugyancsak abból a korszakból származó, ugyanolyan érmeken a bikaölő Mithras ábrázolása is előfordul.

¹²⁾ Cumont, Textes et monum. II. pag. 217. nr. 44. fig. 48.

¹³⁾ Cumont, i. m. II. tab. I. nr. 6. és pag. 192. fig. 18. nr. 5.

¹⁴⁾ Cumont, i. m. II. pag. 190. fig. 12—16.

Mi — amint ki fog derülni — egész másként véljük megoldandónak a dieburgi lovaskép rejtélyét, mint Prof. Behn. Az ő helyében azonban éppen nem hagynók figyelmen kívül a Men-re vonatkozó ábrázolásokat, mert Mennek, mint holdistennek a bikával, vagy ökörrel, sőt lóval való kapcsolata közismert; ismerjük olyan ábrázolását, hol az a lába alatt hever, máskor az istenség azon áll, ill. lovagol.¹⁵⁾ Hasonló helyzetekben Mithras is szerepel a bikaölös ábrázolást övező mellékképeken. A formai összefüggések tehát kétségtelenek. Alapjuk kétségtelenül jelentésbeli rokonság vagy azonosság, melynek részletei azonban még kiderítendőek.

Hasonlóképen nem jöhet számításba — szerinte — az u. n. thrák lovasistenség. Ezzel az állítással nehezen egyeztethető össze az a tény, hogy viszont a neuhenheimi Mithraeum közelében talált és Cumont sorozatába is felvett lovas ábrázolást, Mithrasnak ítéli, s képét is közli.¹⁶⁾

Helyesen hivatkozik arra, hogy a bikaölő Mithrast ábrázoló domborúművek emlékcsoportjaiban gyakori Mithras lovon, s ezzel kapcsolatosan arra, hogy az Avestában is van szó arról, hogy Mithras fehér lovon ül. De arról már nem emlékezik meg, hogy a földön hasaló bikán állva is látható Mithras egy római domborúművön,¹⁷⁾ úgy, mint a babiloniai, assyr és hettita istenségek szoktak állataikon állani, sem a bikaölő Mithras-ábrázolások mellékképei közül nem említi azokat, hol Mithras úgy áll a bikán, mint Juppiter Dolichenus, ill. úgy ül rajta, mint a lovon szokás. Amivel kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy amikor bikán ül, a mellék-ábrázolások sorozatában, akkor lovon ülve nem szerepel azokon. Ami azt a következtetést engedi meg, hogy ezek az ábrázolási módok *bizonyos formai egymásutánt jelentenek*, s Mithras a kocsiról előbb a bika hátára állott, aztán arra ült, végül lóra került. *Mint ilyen juthatott a mellékábrázolások közül a főhelyre.* Ugyanakkor azonban a bikával végkép szakít, amennyiben a dieburgi emlék mellékábrázolásain sem azon állva, sem ülve, sem azt ölje elő nem fordul, csupán az a jelenet, mikor azt — hátsó lábainál fogva — cipeli.

Behnnek ez a feledékenysége egészen jól megérthető, mert az ő szeme előtt — mint a továbbiakból kitűnik, — már ott lebeg (még ha nem is teljes határozottsággal) az ő kedves magyarázata. Amíg u. i. elismeri, nemcsak azt, hogy Mithras már az Avestában szerepel lovasként, hanem azt is, hogy a kisázsiai és szíriai napisteneket szokták lovasoknak ábrázolni, ezt fűzi hozzá: „Mindezzel azonban nincs megmagyarázva a vadász jelleg, mely pedig a kutyák révén nagyon hangsúlyozott, s a Mithras-ábrázolásokban eddig merőben új vonás”.

Azzal a Cumont-féle magyarázattal, hogy az előkelő perzsák épúgy vadászni szoktak, mint előttük az assyr, s utánuk a szasszanida királyok, — nincs megelégedve. Bizonyos, hogy — legalább így odavetve — az összefüggés nagyon lazának látszik. Viszont azonban ha meggondoljuk, hogy

¹⁵⁾ Roscher, Myth. Lexikon, II. 2. Sp. 2687. s köv.

¹⁶⁾ Behn i. m. 10. lap, 7. kép.

¹⁷⁾ Cumont i. m. fig. 51. pag. 221.

Mithras az Achaimenida perzsa királyok fővédnöke, s a hellénisztikus királyok egyaránt ápolták görög kapcsolataikat és az Achaimenidáktól való származásuk tanát,¹⁸⁾ de legfőképpen nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a hellénisztikus felfogás szerint a király hősosz, sőt szótér, megváltó,¹⁹⁾ — az egyezés nem véletlennek, hanem természetesnek tűnik fel.

Nekünk azonban nem is kell olyan messzire mennünk, mert hiszen Mithras a bikaölös ábrázolások mellékjelenetei között nemcsak mint gyalogos nyilas szerepel gyakran, hanem lovas nyilasként is, s mint ilyen került a főhelyre. Az osterburkeni idézett mellékképen vele van a fegyverhordozója, s a harci oroszlánja is, pontosan úgy, ahogy az egyiptomi fáraók épen elég gyakran szerepelnek. Miért kellene tehát kizártnak tartanunk azt, hogy a dieburgi oltárkép főhelyén látható lovas nyilazó Mithras mellé a perzsa királyok vadászatait ábrázoló domborművekről vették át a kutyákat? Nem ez volna az első, sem az egyetlen eset arra, hogy a képzőművészetben már megszokott elemet, az eredetitől esetleg nagyon eltérő jelentéssel, az új eszmekörben felhasználják.

Behn az említett kizárásokat azzal indokolja, hogy Mithras mindennütt a belföldi napistennel asszimilálódik, azt olvasztja magába. Tehát hasonló folyamatot tételez fel germán földön is. És ebben a feltételezésben nem akadályozza őt az sem, hogy az általa is „Mithras mögött rejtőzőnek” állított Men nem nap-, hanem holdisten.

Feltevése támogatására hivatkozik arra, hogy épen az Odenwald vidékén ma is él a „vad vadász” (wilder Jäger) alakja, mint az ó-germán Wodan, a világosság és az ég istenének hypostasisa. Ezek szerint ő a dieburgi nyilazó lovas Mithras ábrázolásában az u. n. Juppiter-, vagy Gigas-oszlopok lándzsás lovasával rokon istenséget, annak egyik változatát látja. A magunk részéről annyit szívesen elismerünk, hogy a két ábrázolás *szelleme* minden bizonnyal rokon. Ez egészen jól beleillik a mi — alább kifejtendő — magyarázatunkba is. De nem illik bele a Behn eszmenetébe, aki a dieburgi Mithras-lovas vadász jellegét nagyon kiélezi a maga kizárásos módszerének alkalmazásában. Mert a Juppiter-(Gigas)-oszlopok főalakja nem lovon ül, hanem kocsin vágat, tehát nem vadász, aki erdei vadat űz, hanem kifejezetten harcos, aki eltiporja ellenfelét. Az odenwaldi wilder Jägernek nem tudom van-e ábrázolása? Emlegetésére eszembe jut a Rhodopé erdőségeiben a Kr. u. III. sz. elején, de tán már régebben is tisztelt Rhésos-király, aki szintén ilyen vadász, s akinek jelentőségét nem régen vitattuk meg G. Seure úrral.²⁰⁾ Ahogy nincs semmi különös abban, hogy a Rhodopé vidékén volt egy Rhésos királynak nevezett lovas-vadász, épúgy elhihető az, hogy az Odenwald vidékén is volt egy ilyen, akit ma wilder Jägernek neveznek. Csak ott kezd bonyolódni a kérdés, amikor Behn azt mondja, hogy ez a wilder Jäger nem más, mint Wodan hypostasisa, tehát lényegileg ugyanaz, mint a Juppiter-(Gigas)-oszlo-

¹⁸⁾ Cumont, *Mysterien des Mithra*, pag. 13.

¹⁹⁾ Kaerst, *Gesch. d. Hellenismus*, pag. 337. s köv.

²⁰⁾ *Arbeiten — Dolgozatok — Travaux*, V. (1929) I. s a köv. II.

pok kocsin harcoló alakja. Mert, ha a kétféle ábrázolás egy lényeket takar — ami utóvégre nem tekinthető merőben kizártnak, — mindenesetre magyarázatot kíván az, hogy ugyanabban a római korban, ugyanazon a majnai területen, ugyanazt a lényeket (Wodan) — miért kellett kétféleképpen ábrázolni? Nem lehetetlen, hogy van a dolognak magyarázata, s a Juppiter oszlopok harcosa időben megelőzi a wilder Jäger képzetének kialakulását, tehát itt ugyanaz történt, ami a Mithras-ábrázolásoknál, hogy t. i. az új kiszorította a régit, vagy Mithras példájára ez a Wodan-jellegű istenség a harci kocsiroló került a lóra. Mi, akik most nem foglalkozunk a Wodan-kérdéssel, természetesen nem felelhetünk erre. Csak arra kívánunk rámutatni, hogy a dieburgi Mithras-ábrázolással való olyan kapcsolata, mint Behn feltételezi, erős ellentmondásokra jogosít. — Mi mindenesetre másként kívánjuk a dieburgi ábrázolást megmagyarázni.

Kiindulási pontunk az, hogy mindazok a vallások, amelyek emlékei e kérdésekkel kapcsolatban szóba jöhetnek, a hellénizmus érzelmek és gondolatvilágának teremtményei. Természetes tehát, hogy bár kifejezőmódjukban felhasználják az öröklött — még pedig igen nagy területről öröklött — formákat, azokat a maguk lelkének tartalmával töltik meg. Ennek a léleknek legjellemzőbb vonása minden téren *az egyetemességre való törekvés*. Nemcsak politikai tekintetben igyekeznek minél nagyobb területeket egyesíteni egy uralom alatt, hanem a legkülönbözőbb fajú népek gondolkodás módját, életének minden megnyilvánulását *közös alap-tényezőkre hozni törekszenek*. Ebből világos, hogy az egyes eszmekörök nagyjában azonos, vagy legalább rokon tényezőinek *új megjelenési formáját* a legerősebb összetevő határozza meg; de a többiek, az általános szempontjából gyengébbek, sem pusztulnak el nyomtalanul, hanem, mint az általánosnak helyi színezői jelentkeznek, s a maguk területén sokszor igen alaposan befolyásolják az általános megjelenési formát. Különösen áll ez vallási téren, hol a konzervativizmus minden időkben igen nagy, s a régi külsőt az alapgondolat lényeges változásakor is megtartják. A terület, melyen a szóban lévő művelődési folyamat megindult, N. Sándor birodalmának ázsiai fele. De folyton nagyobbodott. Nyugat felé terjedését előmozdította Róma hatalmának egysége, mely minden anyagi és szellemi mozgalom korlátait eltüntette az Atlanti-óceántól az Eufráteszig, sőt azon túl is. Másfelől — legalább bizonyos fokig — a tartalmi fejlődés irányát is meghatározta, miután maga is felvette a görög műveltséget.

A hellénizmus gondolatvilágának legjellemzőbb vonásául említettem egyetemességre való törekvés vallásos téren *az istenek új hierarchiájának megteremtésében nyilvánult. Lesz egy teremtmény, öröktől fogva meglévő (aeternus) főisten, kitől származik minden, s kinek teremtményei az összes többi istenségek*. Azokon a területeken, hol a hellénisztikus műveltségben a görög (római) elem az uralkodó, ez a főisten Zeus (Juppiter); másfelé az addigi főisten; olyan módon, hogy görög (római) vonatkozásban Zeus (Juppiter) cognoment kap. Gyakori ez különösen a keleti napisten változatoknál, melyeket a görögök általában Helios (Sol) néven

egyesítenek. Görög szempontból egy istenségnek és épen Zeusnak a többi fölé emelése, tulajdonképen csak hangsúly kérdése volt. Hiszen Zeus kezdetől fogva amolyan patriarchális király az olymposiak között, s ezt a jellegét megtartotta akkor is, mikor a görög földön a köztársasági államforma az uralkodó. Most a királyság intézményének újra felvirágzása idején, csak hangsúlyozottabbá lesz az elsősége azzal, hogy az összes többi istenek tulajdonságait kifejezetten egyesíti magában; ábrázolásokon a melléje tett attribútumok jelzik ezt.

Más, — nem görög műveltségű — területeken, ahol a helyi főisten-ség nem Zeussal, hanem valamely más görög istennel (Apollon, Hermes, Herakles) mutat nagyobb egyezést, az ábrázolások számára ezt használták fel, vagy pedig (Sabasios, Priapos stb.), a maga ősi barbáros alakjában él tovább, de felveszi az összes többi istenségek görög felfogás szerinti attribútumait, elsősorban Zeus skeptronját, sasát, villámcsöváját. *Ezek közül a nem görög eredetű istenségek közül a keleti napisten a görög Helios (Sol) alakjában a III. században az egész hellénisztikus területen uralkodó helyzetbe kerül, s ez a tény egyik alappillére a dieburgi Mithras emlék magyarázatának.*

Másik pillérét a hellénisztikus hérosz-ábrázolásban kell keresnünk. Ez a társaság u. i. a fő és öröktől való (aeternus) isten-eszmény kialakulásával párhuzamosan, természetesen megnövekedett. A hatáskörükben többé-kevésbé, tehát rangjukban mindenestre lefokozott összes teremtettenek *hérosszá lettek.* De *ez az új hérosz-typus több, mint a régi általánosan;* míg u. i. a régiben az emberi vonások voltak a túlnyomóak, ebben az isteni elem az uralkodó. Épen azért közéjük emeltetnek a régi héroszok közül is a nagyobb tiszteletben részesülők, elsősorban a gyógyvító erejűek, mint akik az embert testi szenvedéseiktől megváltják, s ezzel boldogságát előmozdítják. A hellénizmusban érvényesülő keleti elemek hatása alatt ez a gyógyítás rendre-rendre *a lélek bajainak megszüntetésére hívódik át,* s míg a testi gyógyítás továbbra is megmarad azok tulajdonságául, akik azt előbb is gyakorolták, a lélek betegségeinek megszüntetése az összes többi héroszok tulajdonságaként szerepel, a szerint, hogy területenként melyikük iránt nagyobb a bizalom. *Ezek,* mivel közelebb vannak az emberekhez, mert közvetlenül segítenek rajtuk, s mint a teremtettenél közbenjárók — a bajban levő emberek előtt általánosabb, *mindennapibb tisztelet tárgyai, mint maga a teremtetten nagy isten.* Az az irányzat, mely a héroszokat elsősorban a lélek orvosaként fogja fel, kétségtelenül a keleti vallásokból ered, s céljai nem ebből, hanem a halál után következő másvilágból valók. A hellénisztikus vallásokban ennek következtében a túlvilági élet s az ott remélt boldogság elnyerésének szempontjai az uralkodók. Mindenki ott remél kárpótlást az e világon elmaradt boldogság mennyiségért.

A görögség hitében ősidők óta megvan a túlvilági élet reménysége; bizonyos vonatkozásban a halottakat héroszoknak tartják, s úgy is ábrázolják őket. *De új a halálból feltámadott hérosz (a szótér) gondolata, aki*

bűnei következményeitől váltja meg a hívő embert. — Héroszokká lesznek a hellénisztikus királyok, mint akiknek bölcsességétől, jóságától és főleg vitézségétől függ milliók jóléte és boldogsága; ezért hérosz, s mint ilyennek a jelzője „szótér“. Ez a jelleg és jelző azóta illeti meg őket, hogy az oázisi Ammon-szentély főpapja ezekkel a szavakkal fogadta Nagy Sándort: „Üdvözlégy Zeus fia!“ s ezzel megadta a felhatalmazást, hogy amint Zeus egyedül uralkodik a világon, úgy ő legyen az egyetlen király a földön. Itt van a kezdete, a hellénisztikus királyok, majd római császárok istenként való tiszteletének. *A hérosz jelleg forrása itt az, hogy Sándor Zeusnak a fia. De ugyancsak a főistennek a fiai a többi héroszok is;* úgy azok, akikről ez régebben tudott volt, mint azok, akik teremtett istenekből lettek.

Mármost egy lépéssel tovább menve állapítsuk meg, hogy azok a különböző Baálok, akik a hellénisztikus istenek közt szerepet játszanak, ha nem kivétel nélkül, túlnyomólag napistenek, vagyis olyan természetűek, hogy a görögök Heliosszal, a rómaiak Sollal azonosították. Helios (Sol) eredetileg másodrendű istenség volt. De ezzel az azonosítással egyszerre az élre került; ha Heliogabalusnak nem is sikerült a maga emesai napistenét a római birodalom főisteneként elismertetnie (218-ban), bizonyos, hogy mint ilyet tisztelték, s Dunapentelén már 214-ben áldoztak neki ezen a címen, félszázad mulva pedig Aurelianusnak mégis csak sikerült Sol Invictust hivatalosan a birodalom főistenévé tennie. *A dieburgi emlék szempontjából fontos ennek megállapítása,* mert ebben az időben lett az addig napistenként tisztelt Mithras bikaölőből nyilazó lovassá és herosszá. Ami kétségtelenül lefokozást jelent, de valójában semmi igazságtalanság sem történt vele, mert hiszen ő eredetileg, otthon is csak másodrangú istenség volt, sőt a fő, teremtő istennel szemben harmadrangú, — s csak a római birodalomba került földiei révén lett olyan előkelővé. De ez az előkelőség is inkább látszat volt, mely látszatot az táplált, hogy mint misztériumos, megváltó istenség, hívői részéről közvetlenebb, népszerűbb tisztelet tárgya volt, mint a főisten. (Ha pl. valaki pogány létére a mi vallási életünk külső megnyilvánulásait látja, természetesen hiheti azt, hogy a keresztények legfőbb istene Jézus Krisztus; holott — ugyebár — tévedne.)

Azt, hogy mimódon lett Mithrasból hellénisztikus hérosz — láttuk. S ámbár a dieburgi oltárkép mindkét lapján ott van a D. I. M., illetve a D. S. I. M. ajánlás, kétségtelen, hogy ez a Mithras egészen más, mint a régi. Annak gazdája, főistene u. i. Ahura-Mazda-Zeus-Juppiter, aki több és nagyobb a Nappál-Helios-Sol-nál, s tőle olyan messze magasságban trónol, mint a nap a földtől. Az új főisten, a Juppiter helyét elfoglaló Invictus Sol elpusztítja a régi Mithrast s helyébe tette azt, aki inkább az ő fiának Phaëthonnak felel meg. Ez azonban mindenképen igazi, görög értelemben vett hérosz, s azért lovon szokás ábrázolni. A dolog annál könnyebben ment, mert hiszen az eredeti Mithrast is szokták a mellékepeken lovas nyilasnak ábrázolni. Semmi meglepő sincs abban, ha ebből

— a nyilván az ellenség ellen vonuló — nyilas lovasból a főhelyen nyilas vadász lett. A gonosz szellem — épen a hellénisztikus felfogás szerint — állatalakot ölt; a hellénisztikus Horus pl. krokodilussal harcol stb. . . . Megtaláljuk a vadász-hérosz ábrázolást talán épen ilyen átvitt értelemben (Herakles, Theseus stb. tetteire való emlékezéssel) az V. sz.-beli attikai síremlékeken is.

Amikor pedig elérkeztünk ide, egyszerre az u. n. thrák-lovasisten ábrázolások egyik típusával közös forrást találtunk, vagyis sikerült megjelölnünk azt az alaptényezőt, melyből az összes hellénisztikus harcos és vadász-ábrázolások megmagyarázhatók.

Ezek után kimondhatjuk a végső következtetést; *Mithras azért került a lovas nyilas vadász alakjában a dieburgi oltárkép főhelyére, mert — a Phaëthonnal való azonosítás révén, eredeti lényének némi megváltozásával, hellénisztikus hérosszá lett.* A változás azért lett a III. sz. első felében időszerűvé, mert ekkor lett a birodalom főistenévé Helios-Sol Invictus az új Mithras új atyja.

*

Befejezésül mutassunk reá a halotti lakomán, ill. a szeretetvendégségeken megjelenő heroizált halott, illetőleg a dioszkurok ábrázolási módjára. A dieburgi oltárképen hasonló módon jelenik meg Mithras a maga hívói között. Abból a tényből, hogy a rombolók a kétoldal ábrázolásai közül épen ezt találták elől, joggal lehet következtetni, hogy a szertartások kezdetén a másik kép volt előre fordítva, míg ez az ábrázolás a szertartások nyilvánvalóan befejező mozzanatát jelentő szeretetvendégség alkalmával jelezte a hívőknek, hogy közéjük érkezett, velük van Mithras, a Megváltó.

Szeged, 1930. május.

Dr. Buday Árpád.